

ԱՐՎԵՍՏ, ԿՐՈՆ, ԳԻՐ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրախագիտան մշակույթի բնույթը: Երկար ժամանակ համարում էին, թե Ուրարտու պետության մշակույթը զարգանում էր Ասորեստանի անմիջական ազդեցության ներքո և Հին Արևելքի պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում այն դիտվում էր որպես ծայրամասային ասսուրական մշակույթ:

Ուրարտական մշակույթում իսկապես կան Ասորեստանից՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարերում փոխ առած շատ տարրեր՝ պալատական արվեստի ոճը, ասսուրական սեպագրերը ուրարտերենին հարմարեցնելը՝ ասորեստանյան թագավորների տարեգրություններից փոխ առնված որոշ նույնատիպ բանաձևերով, ասսուրական զաղափարագրերի օգտագործումը ուրարտական պանթեոնի շատ աստվածների անունները նշելու համար, ասսուրական հանդերձանքի և սպառազինության փոխառնումը:

Բայց Ուրարտուի մշակույթի մասին նոր գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց, պարզորոշ բացահայտվեց այն հանգամանքը, որ Ասորեստանի հետ կապված՝ տիրող դասակարգի մշակույթի ու արվեստի արտաքին, պաշտոնական կեղևի տակից ցայտուն կերպով երևան է գալիս տեղական ենթաշերտը, որն ամեն ինչով տարբեր է ասսուրական մշակույթից: Այս երկու մշակույթների կենցաղային իրերի՝ խեցեղենի, գործիքների, զարդերի և սլյնի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ առարկաների կոմպլեքսները բացահայտորեն տարբեր մշակույթների էին պատկանում:

Հնագիտական նյութերը անառարկելիորեն վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղական հնագույն մշակույթը, որի հիման վրա Շազել է ուրարտականը, հնուց ի վեր կապված է եղել ոչ միայն Միջագետքի, այլև արևմտյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հետ:

1. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տիրող դասակարգի մշակույթի կարիքներին էին ծառայում գեղարվեստական արհեստագործության բազմազան ճյուղերը, մանավանդ մետաղագործությունը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, մետաղյա իրերից շատերը նվիրատվական նշանակություն ունեին: Նրանք պատրաստվում էին ուրարտական թագավորների պատվերներով, իրենց վրա կրում իշխողների ձոնական արձանագրու-

թյունները, իրենց շքեղ տեսքով, փայլով ու հարուստ զարդամոտիվներով զարդարում Վանի թագավորության պալատներն ու տաճարները: Այդ իրերը պատրաստվում էին բարձր արվեստով, առանձին խնամքով ու հոգատարությամբ:

Կարմիր-բլուրի երկու տասնյակ կապարճներից ամենաշքեղները պատկանում էին Արգիշտի որդի Սարգուրի թագավորին: Դրանք բրոնզե ճկած թիթեղից պատրաստված գլանի տեսք ունեն: Կապարճի երկու ծայրերին օղակներ են ամրացված, որոնց միջով անց էր կացվում կապարճը ուսի վրա կրելու փոկը: Այդ բանը կարելի է տեսնել նաև Սարգոնի պալատի պատկերների վրա: Սարգուրիի կապարճները զարդարված են ութ գոտիներով տեղադրված ռազմականոթների և հեծյալների պատկերներով:

Բրոնզե կապարճների զարդապատկերները կրկնվում են նաև Արգիշտի և Սարգուրի թագավորների արձանագրությունները կրող հրաշալի բրոնզե սաղավարտների վրա, որոնք աչքի են ընկնում զարդամոտիվների նրբությամբ, հարուստությամբ, կոմպոզիցիոն կուռ կառուցվածքով և նմանները չունեն ասորեստանյան արվեստում:

Դրանց ճակատամասը զարդարված է սրբազան ծառերի տասնմեկ պատկերներով, որոնց կողքերին կանգնած են աստվածները: Մտերին փաթաթված են առյուծի գլխով օձերի ութ ֆիգուրներ: Սաղավարտների ջրնքի ու ծոծրակի մասերը զարդարված են երկուական հեծյալ ունեցող ուրարտական ութ մարտականքների պատկերներով:

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արգիշտի Ա-ի և Սարգուրի Բ-ի՝ 1951 և 1953 թվականներին հայտնաբերված վահանները: Դրանց միջնամասը զարդարված է երեք համակենտրոն գոտիներով, որոնց վրա տեղավորված են առյուծների ու ցուլերի նուրբ դրվագված պատկերներ: Նման վահաններ ու դրանց բեկորները տարբեր ժամանակներում գտնվել են նաև Թուրքիա-կալեոմ:

Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա պատկերված Մուսասիրի տաճարի վրա կան նույնանման վահաններ, որոնք կախված են պատին և ճակատի սյուների: «Լուրի աղյուսակի» տեքստում պատմվում է, որ Խալդի աստծո տաճարում գրավվել է «վեց ոսկե վահան», որոնք նրա տաճարում կախված են եղել աչ ու ձախ կողմերում և փայլել են կուրացուցիչ փայլով. նրանց միջնամասից դուրս են ցցվել ժանիքավոր շների գլուխները և դրանք կշռել են 5 տաղանդ 12 մինա ճեղքագույն կարմիր ոսկի»¹:

Ոսկե վահաններից բացի, Խալդիի տաճարում եղել են ճեղքա արծաթե վահաններ, որոնց վրա վիշապի, առյուծի, վայրի ցուլի գլուխներ կային:

Տաճարում եղել են նաև ուրարտական թագավորների բրոնզե մեծ արձաններ: Տաճարի հարստությունների թվարկման մեջ հիշատակվում են՝ աղոթքի դիրքով, թագավորական դիրքով Սարգուրիի՝ Իշպուհիի որդու, Ուրարտուի թա-

¹ Հավասար է մոտ 61/4 կգ-ի: Հնարավոր է, որ վահանները եղել են բրոնզից և ոսկեպատ: Բրիտանական թանգարանում պահվում են բրոնզե վահանների բեկորներ, որոնք օրե է (հավանաբար, փայտե) հիմքի վրա ամրացվելու անցքեր ունեն:

գավորի², արձանը, որի գահը ձուլված էր բրոնզից. Արգիշտիի, Ուրարտուի թագավորի արձանը՝ աստվածների աստղագույն խույրով, ամբողջը միասին 60 տաղանդ բրոնզի քաշով (մոտ 2 տոննա). Ուրսայի արձանը՝ նրա երկու ձեռքով և նրա կառավարով ու պատվանդանով, ամբողջը ձուլածո բրոնզից...»:

Մուսասիրում գրաված ավարը կշռելու տեսարանում, կշեռքի մոտ պատկերված են ասորեստանյան երեք ռազմիկ, որոնք կացիներով շարդում են տեքստում հիշատակված արձաններից մեկը³:

Թագավորների արձաններից բացի, Մուսասիրի տաճարում կար նաև կովի և հորթի մի խոշոր բրոնզե քանդակ, որը ինչպես պատկերված է Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա, կանգնած է եղել տաճարի ճակատային մասում: Հավանաբար, կովից բացի, տաճարի առջև եղել է նաև ցուլի բրոնզե ֆիգուր: Դրանց մասին Սարգոնի տեքստում հետևյալն է ասվում. «Յուլը, կովը և նրա հորթը, որոնց համար Սարգուրին, Իշպուրինի որդին, տվեց խալդիի տան բրոնզի և հրամայեց ձուլել»:

Բրոնզի մոնումենտալ քանդակների այս թվարկումն իսկ վկայում է ուրարտացիների մետաղաձուլական բարձր արվեստի մասին: Մեզ հասած ուրարտական բրոնզե առարկաները լրիվ արդարացնում են այս պատկերացումը. դրանք գեղարվեստական ու տեխնիկական բաձր վարպետության նմուշներ են:

Թոփրախ-կալեում հայտնաբերվել են գահերի բրոնզե մասեր⁴: Նման գեղեցիկ գահեր պատկերված են ասորեստանյան քանդակներում, նրանց վրա բազմած են թագավորներ ու աստվածներ:

Արձանիկների զեմքերը պատրաստվում էին սպիտակ քարից, որոնց վրա աչքերն ու հոնքերը դրվագվում էին⁵:

Ուրարտական արվեստում, հավանաբար, հաճախ էր կիրառվում առարկաների զարդարումը ոսկով ու ագուցումը թանկագին քարերով: Սարգոնի տեքստից հայտնի է, որ Մուսասիրի խալդիի տաճարում գտնվում էր «աստծո մահիճը՝ զարդարված թանկագին քարերով ու ոսկով», ինչպես նաև «ոսկե կնքամատանին, որ նախատեսված էր Բագբարտուի՝ խալդիի կնոջ, որոշումները հաստատելու համար և որի մեջ թանկագին քարեր էին ագուցված»:

Ուրարտական մետաղե քանդակի աչքի ընկնող հուշարձաններից է Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված բրոնզե արձանիկը: Այն պատկերում է Թեյշեբա աստծուն՝ կանգնած վիճակում, անմորուս. նրա հագուստը երկար է, թեքերը՝ մինչև արմունկները, իսկ գլխին եղջյուրներով զարդարված յուրատեսակ գլխարկ կա: Առաջ մեկնած աչ ձեռքում աստվածը բռնել է գուրզը, իսկ ծալած ձախ ձեռքում՝ մարտական կացինը:

² Սարգուրին՝ Իշպուրինի որդին, թագավոր չի եղել, տեքստը մեկնաբանման կարիք ունի: Գուցե խոսքը Սարգուրի որդի Իշպուրինի մասին է (հմմտ. N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 192):

³ Տե՛ս P. E. Botta et E. Flandin, Monuments de Ninive, II, Paris, 1849, տախտակ 141:

⁴ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 485—487.

⁵ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Л., 1939, էջ 57:

Կավե և փայտե մանր արձանիկներ: Կարմիր-բլուրի վերջին տարիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են փայտից պատրաստված արձանիկներ՝ թիթեղյա շատ փոքրիկ գոտիներով, հերակալներով, զենքերով: Նրանց դեմքերը և վերնազգեստի մասերը ներկված են:

Հայտնի են նաև կավե մանր արձանիկները: Կարմիր-բլուրում գտնվել են աստծու երեք արձանիկներ, Դրանք կանգնած, մորուքավոր մարդկային ֆիգուրներ են, որոնք գլխից մինչև մեջքը ծածկված են ձկան գլխի ձևի գլխարկով և թեփուկավոր մաշկով ու պոչով: Արձանիկները ներկված են եղել. մեջքին ու գլխարկի վրա պահպանվել են վառ երկնագույն, խիստ անկայուն, փոշու նման թափվող ներկի հետքեր:

Գտնվել է նաև մարդ-կարիճի տեսքով աստծո կավե մի արձանիկ: Դեմքը ներկված է եղել սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, իսկ մորուքն ու մազերը՝ մուգ դարչնագույն ներկով: Գլխարկը վառ երկնագույն է եղել, համանման ձկնակերպ աստվածների մեջքին եղած գույնին:

Թիշեքահնի միջնաբերդի բակի ժամանակավոր կացարաններում գտնվել են ձիու և ցլիկի կոպիտ կավե ֆիգուրներ, որոնք, հավանաբար, մանկական խաղալիքներ են եղել:

Կենդանիների խմբեր, առանձին ֆիգուրներ կամ պարզապես գլուխներ հանդես են գալիս նաև ուրարտական խեցեղենի վրա:

Թոփրախ-կալեում գտնվել են կարմիր գույնի մեծ կարասների շրթերի բեկորներ, որոնք զարդարված են կենդանիների քանդակներով: Սովորաբար դա երկու կենդանիներից (ցլիկ և նրա վրա հարձակվող գիշատիչ) բաղկացած հերալդիկ խումբ է⁶:

Ուրարտական խեցեգործական շինվածքները զարդարող կավե ֆիգուրները շատ մոտ են խեթական նմուշներին (այսպես կոչված՝ կապադովկական խեցեղեն), որոնք լավ հայտնի են Անատոլիայում (Բողազքյոյ, Ալիշար և այլն)⁷ կատարված պեղումների նյութերից: Սակայն այդ տիպի խեթական խեցեղենն ավելի վաղ շրջանի է վերաբերում:

Կարմիր-բլուրից գտնված խեցե շինվածքներից հատուկ ուշադրության է արժանի սև փայլեցրած խոշոր անոթը (մոտ 50 սմ բարձրությամբ), որ զարդարված է նախշավոր դուրդով ու վերը նկարագրված բրոնզե գլուխները հիշեցնող ցլիկների գլուխների երեք քանդակով: Նախշը արված է շրթի և նրա տակ եղած բարձրաքանդակ գոտու վրա: Դեղնավուն ֆոնի վրա տեղադրված են դարչնագույն շրջանակներ՝ կենտրոնում սև սկավառակով: Շրջանակները վերևից սև շերտ ունեն, իսկ ներքևից բոլորապատված են դարչնագույն ու սև գծերով: Շրթի նախշը կազմված է դեղին և մուգ դարչնագույն հերթագայվող ուղղանկյունիների երկու շարքով:

Քարգործ վարպետների արվեստը չէր սահմանափակվում բրոնզե արձանիկների առանձին մասերը քանդակելով: Նրանք քանդակում ու փորագրում էին ժայռերի ու պատերի վրա, քարի մեծ արձաններ էին պատրաստում: Վանի թագավորության քարե խոշոր քանդակներից մեկ է հասել մոխրագույն բաղալ-

⁶ St' C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 567, 576.

⁷ St' H. Genouillac, Céramique cappadoçienne. „Musée du Louvre“, I—II, 1926.

Սարղուրի Բ-ի արձանագրությունը կռադ քրոնզե վահանի մանրամասները. Կարմիր-բլուր

տից պատրաստված միայն մի արձան: Հավանական է, որ դա ոչ թե աստծու, այլ ուրարտական թագավորի արձան է, այն էլ Վանի թագավորության առաջին շրջանից:

Արձանի գույնը և ֆիգուրի ամբողջ ներքևի մասը կորսված է: Պահպանված մասից կարելի է եզրակացնել, որ ամբողջ արձանը եղել է մարդու հասակի չափ: Բոլոր մանրամասները կատարված են ոչ բարձր քանդակով: Վերին մասում պահպանվել են մեջքին և ուսերին թափված ոլորուն մազերը ու սրածայր մորուքը: Ձեռքերը դրած են կրծքին, աջում բռնել է երկտակված ծայրով գավազանը կամ մտրակը, իսկ ձախում՝ աղեղն ու նետերը: Աջ կողմում պատկերված է երկար սուրը՝ սրակալի հետ:

Թոփրախ-կալեի պեղումներից գտնվել է քարի մի բեկոր (մոտ 17 սմ բարձրությամբ), որի վրա պատկերված է սրբազան ծառին երկրպագելու տեսարանը: Պահպանվել է միայն քանդակի այն մասը, ուր պատկերված է աջ ձեռքը վեր պարզած, ձախում՝ ծառի ճյուղ բռնած թագավորի ֆիգուրը աղոթողի դիրքով⁸: Թագավորի ֆիգուրը կատարված է ցածր բարձրաքանդակով և ընդելուզումով, որն այժմ չի պահպանվել: Դեմքը, ձեռքերը, հագուստի ծոպերիցները և քառակուսի զարդերը, խուլրի մանրամասները և ծառի ճյուղը դնովի են եղել: Այսպիսով, ֆոնի և պատկերների հիմնական կենտրոնների մոխրագույն քարը ագուցված է եղել սպիտակ ու այլ գույնի քարերով, հավանաբար նաև մետաղով:

Քարով ագուցումը ուրարտական արվեստի սիրված եղանակն է: Հիշենք, թեկուզ, գահերին բազմած թերթավոր ոսկով պատած բրոնզե ֆիգուրները. այդ հեքիաթային կիսամարդ-կիսակենդանի արարածների դեմքերը քանդակված են սպիտակ քարից, աչքերն ու հոնքերը դնովի են, հագուստն ու թևերը նույնպես զարդարված են գունավոր ընդելուզումներով: Թոփրախ-կալեում գտնվել են բազմաթիվ ձեռքեր՝ բռնուցք արած կամ պարզած մատներով, որոնք քանդակված են փափուկ սպիտակ քարից և իրենց վրա փոսիկներ ունեն ամրակների համար:

Այդ կերպարները համարում էին մոգական նշանակություն ունեցող առարկաներ, սակայն ավելի հավանական է թվում, որ դրանք քարե դրվագման մասեր էին:

Ուրարտական շինությունների պատերը նույնպես երբեմն զարդարվում էին փորագրված քարե սալիկներով: Թոփրախ-կալեում Հ. Ա. Օրբելու կատարած պեղումները տվեցին կարմիր մարմարից զարդարուն բեկորներ, որոնց վրա պատկերված էին ցուլեր (պահպանվել էին միայն մարմնի մասերը) ու ծառեր՝ պարփակված զարդաքանդակ շրջանակի մեջ⁹:

Ադիլչեազից (Արծկե) գտնված բարձրաքանդակների¹⁰ վրայի ցուլի պատկերը իր ոճով նույնպես շատ մոտ է Օրբելու հայտնաբերած սալիկների փորա-

⁸ Ցե'ս C. F. Lehmann-Haupt, Materialien, էջ 81, նկար 53, Նույնի՝ Armenien, II, 2, էջ 547—548:

⁹ Ցե'ս „Материалы по археологии России“, ташխ.34: Б. Б. Пиотровский, Урарту, древнейшее государство Закавказья, Л., 1939, էջ 37: P. Hulin, Urartian stones in the Van museum, AS, VIII, 1958, էջ 235—239:

¹⁰ Պատկերի մասերը էստամպաժների հիման վրա հրատարակել է Լեման-Հաուպտը:

Ուրարտական բարձրաձևի (վերականգնված)։ Արձկն (Ադիլ-Էն-Սուլթան)

գրությանը: Յուլի ողջ մարմինը պատած է մանր զարդաքանդակով՝ համանման այն փորագրությանը, որը բնորոշ է Թուփրախ-կալեի տաճարից գտնված բրոնզե վահանների վրայի ցուկերի ֆիգուրներին և գահերին բազմած արձանիկներին:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է նշել ուրարտական քանդակագործության հիանալի նմուշներից մեկը ևս: Հին-Քայազնտի անձավային շինության մուտքի երկու կողմերում կանգնած են դեպի աջ թեքված երկու հսկայական մարդկային հարթ բարձրաքանդակ ֆիգուրներ, իսկ մուտքի վերևի մասում քանդակված է այծի պատկերը: Մարդիկ երկար հագուստով են, ոչ մեծ, սրածայր գլխարկով (խուլը): Նրանք կանգնած են աղոթողի դիրքով, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած:

Քայազնտի բարձրաքանդակը ուրարտական մոնումենտալ արվեստի հազվագյուտ նմուշ է: Վերջերս Ադիլջեազում հայտնաբերվել են մի կառույցի վեց քարեր՝ բարձրաքանդակի մասերով, որոնք պատկերում են ցուլի վրա կանգնած աստծուն (հավանաբար, Թեյշեբային), որի առջևում ու ետևում տեղավորված են «կենաց ծառերը»: Բարձրաքանդակը ունեցել է մոտ 3 մ բարձրություն¹¹: Բերված նյութերից պարզ երևում է, որ ուրարտական գեղարվեստական արհեստագործության որոշ ճյուղեր բունել էին ճարտարապետության հետ սինթեզման ուղին, սակայն այդ երևույթը Վանի թագավորության օրոք այդպես էլ չհասավ իր ավարտին:

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ամրացներն ու տաճարները. Վանի թագավորությունում, որտեղ պետական միասնությունն անկայուն էր և պահպանվում էր գլխավորապես ռազմական ուժի միջոցով, ամրոցները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեին: Ինչպես ամբողջ Հին Արևելքում, այնպես էլ Ուրարտուում խոշոր բնակատեղիներն ու քաղաքները շրջապատվում էին պարիսպներով կամ ունենում էին երկարատև պաշարմանը դիմանալու ընդունակ խիստ ամրացված միջնաբերդ: Ամրոցները տարբեր նշանակություն ունեին. ամենից հաճախ դրանք ծառայում էին երկրամասը և նրա բնակչությունը պաշտպանելու նպատակին, իսկ մի քանիսը վարչական կենտրոններ էին կամ խոշոր արշավանքների հենակետեր: Քանի որ ամրոցները տարբեր նշանակություն ունեին, ուրեմն և նրանց տիպն ու տեղի ընտրությունը ևս տարբեր էր լինում:

Ուրարտուի այս տիպի ճարտարապետական հուշարձաններից ամենից լավ ուսումնասիրված է Թեյշեբաինի քաղաքի բերդը¹²: Հսկայական կառույցը զբաղեցնում էր մոտ 4 հեկտար տարածություն և կազմված էր շուրջ 150 սենյակից:

Բլուրի զառիթափ լանջերին հարող շինության հյուսիսային ու արևելյան ճակատներն անկանոն դասավորություն ունեին, աստիճանաձև էին, որը համապատասխանում էր Կարմիր-բլուրի մակերևույթին: Արևմտյան ճակատը բացվում էր բերդապարիսպով շրջապատված ընդարձակ բակի վրա, որ երկու մուտք ունեւր. մեկը հարավային կողմից, մյուսը՝ հյուսիս-արևմտյան: Գլխավոր-

¹¹ Տե՛ս C. A. Burney and G. R. Lowson, Urartian reliefs at Adilcevaz, on lake Van, AS, VIII, 1958, էջ 211—218.